



УДК 17.035.3(477):(470-045.625)

DOI <https://doi.org/10.15407/nz2020.06.1256>

## ОСТРАКІЗМ, ЦЬКУВАННЯ І РОСІЙСЬКА АСИМІЛЯЦІЯ В ОНТОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Оксана КУЛІШ

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9625-0690>

кандидат мистецтвознавства, викладач,

Черкаський фаховий коледж харчових технологій та бізнесу,

вул. Смілянська, 84, 18008, м. Черкаси, Україна,

e-mail: [kulish\\_oxana\\_andre@ukr.net](mailto:kulish_oxana_andre@ukr.net)

*Актуальність* дослідження формує висвітлення укоріненої світоглядної установки на остракізм і цькування в українському суспільстві. *Проблема*: хаотичне сприйняття понять «остракізм, булінг, мобінг» і їх детермінізм в онтологічному вимірі сучасного українського суспільства. *Об'єкт* дослідження: явища остракізму, цькування всередині українського соціуму і щодо України. *Предмет* дослідження: російська асиміляція в онтологічному вимірі сучасного українського суспільства. *Мета*: з'ясувати співвідношення явищ остракізму і цькування до російської асиміляції в онтологічному вимірі сучасного українського суспільства за напрямками етичних конструктів толерантності та інтолерантності. *Методологічну основу* складає тип дослідження — етнотика в контексті соціальної антропології за дескриптивним підходом, методами ретроспекції і синтезу, аналізу в історичній динаміці ХХ — першої третини ХХІ ст. функціонування феноменів остракізм, булінг-мобінг, понять толерантність, інтолерантність в українському соціумі.

Здійснено аналіз вітчизняних джерел соціо-гуманітарних досліджень за обраними поняттями «остракізм, булінг, мобінг» для їх експлікації в річищі соціальної антропології і вивчення їх проявів. У ретроспективі до українського буття радянських часів проаналізовано функціонування остракізму, булінгу, мобінгу та російської асиміляції. Розглянуто вплив російської культурної дифузії через соціально-комунікаційні технології Кремля на сучасне українське суспільство на етапах його мирного і милітаризованого станів.

**Ключові слова:** остракізм, булінг, мобінг, цькування, толерантність, інтолерантність, українське суспільство, російська асиміляція, російська культурна дифузія.

Oksana KULISH

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9625-0690>

Candidate of Sciences in Art Studies (Ph. D.),

Lecturer of Cherkasy Professional College of Food Technology and Business,

84, Smilyanska st., 18008, Cherkasy, Ukraine,

e-mail: [kulish\\_oxana\\_andre@ukr.net](mailto:kulish_oxana_andre@ukr.net)

## OSTRACISM, BADGERING AND RUSSIAN ASSIMILATION IN THE ONTOLOGICAL DIMENSION OF MODERN UKRAINIAN SOCIETY

*The topicality of the research* is formed by the coverage of the ingrained worldview on ostracism and badgering in Ukrainian society. *The problem*: chaotic perception of the concepts «ostracism, bullying, mobbing» and their determination in the ontological dimension of modern Ukrainian society. *The object of research*: the phenomena of ostracism and badgering within the Ukrainian society and in relation to Ukraine. *The subject of research*: Russian assimilation in the ontological dimension of modern Ukrainian society. *The purpose*: to find out the relationship between the phenomena of ostracism and badgering to Russian assimilation in the ontological dimension of modern Ukrainian society in the areas of ethical constructs of tolerance and intolerance. *The methodological basis* is a type of research — ethnoethics in the context of social anthropology by descriptive approach, methods of retrospection and synthesis, analysis in the historical dynamics of the 20th — first third of the 21<sup>st</sup> century the functioning of the phenomena ostracism, bullying-mobbing, the concepts of tolerance, intolerance in Ukrainian society.

*As a result*, domestic sources of sociology-humanitarian research are analyzed on the selected concepts of «ostracism, bullying, mobbing» for their explication in the stream of social anthropology and the study of their manifestations. In retrospect to the Ukrainian existence of the Soviet times, the functioning of ostracism, bullying, mobbing and Russian assimilation is analyzed. From the standpoint of ethnoethics, the influence of Russian assimilation on the ethical construct of intolerance in the worldview specifics of modern Ukrainian society is clarified as a legacy of the criminal worldview of the Russian-Bolshevik-communistic lumpen. The influence of Russian cultural diffusion through the Kremlin's social and communication technologies on modern Ukrainian society at the stages of its peaceful and militarized states is considered.

**Keywords:** ostracism, bullying, mobbing, badgering, tolerance, intolerance, Ukrainian society, Russian assimilation, Russian cultural diffusion.

**Вступ.** Порівняно не так давно, у 2017 р. була опублікована праця першого в Україні ґрунтовного і системного соціологічного дослідження щодо обізнаності широких верств населення із правами людини «Що українці знають і думають про права людини: загальнонаціональне дослідження» (здійснено колективом соціологів і правозахисників за участі відомої української соціологині І. Бекешкіної)<sup>1</sup> [1, с. 13]. Методом збору даних було опитано доросле населення України, конкретно: представники ключових соціальних груп — судді, правоохоронці, державні службовці, журналісти, вчителі, правозахисники щодо сприйняття цінностей, на яких базуються права людини. В результаті цінності, що є в основі концепції прав людини — ось як свобода, гідність, справедливість та рівність — отримали найбільшу підтримку українських громадян [1, с. 17]. Вельми характерно, що свобода отримала найбільший відсоток (80%), натомість толерантність посіла останнє рейтингове місце в усіх регіонах (25%) [1, с. 27]. Власне, цей низький показник толерантності як цінності свідчить про укорінену світоглядну установку на остракізм і цькування в українському суспільстві, що формує *актуальність* цього дослідження.

*Аналіз попередніх досліджень і публікацій, постановка проблеми.* Тему цькування людини її безпосереднім соціальним оточенням вивчають переважно в галузі педагогічних, психологічних, юридичних, медичних наук (у психіатрії), також у соціології, у сучасному менеджменті, називаючи це явище остракізмом та англійськими термінами «булінг» і «мобінг». До вивчення цієї теми долучалися такі українські вчені як Т. Алексеєнко, А. Бистров, Ю. Бойко-Бузиль, А. Борщевська, Н. Гордієнко, Г. Долга, Н. Замятіна, О. Корабльова, О. Ожійова, Н. Лесько, О. Лук'янчиков, В. Назаревич, Д. Новіков, Л. Процик, О. Ставицький, О. Юрчик та ін.

Стосовно теми цькування серед нових вітчизняних досліджень періоду 2009—2020 рр., заслуговують на виокремлення наступні праці.

У науковій педагогіці повно і ґрунтовно цю тему висвітлює Т. Алексеєнко (2019) — «Явища мо-

бінгу й булінгу у взаєминах особистості та колективу», на понятійному рівні розвівши «булінг» і «мобінг» за сутнісними характеристиками [2, с. 46—47]. О. Корабльова (2010) скрупульозно підійшла до виявлення впливу мобінгу на соціалізацію і формування особистості [3]; у своїй статті 2011 р. «Причини виникнення мобінгу як соціально-педагогічної проблеми школярів підліткового віку» вчена формалізувала наукову новизну — здійснила класифікацію виникнення мобінгу за примітивними реакціями і правилами у спілкуванні [4, с. 68].

У науковій психології проблеми учнівського та учительського булінгу як насильства розглядають Ю. Бойко-Бузиль і Л. Процик (2020) [5, с. 86]. Дослідниці цілком слушно виокремлюють ознаки психологічного цькування, за якими у жертв розвиваються неадаптивні захисні копінги, виробляється відразливе ставлення до себе [5, с. 89—90].

Далі тему інтолерантних проявів остракізму досліджує В. Назаревич (2019/2020), доводячи, що в соціально-психологічному просторі остракізм є передумовою булінгу [6; 7]. Натомість А. Борщевська (вчена-медик в галузі психіатрії) у своїй публікації 2014 року закріпила тезу, яку щоразу цитують різні дослідники, не замислюючись над тим, що в ній первинне явище остракізму поставлене наприкінці цілого процесу цькування: «Хворобливість переживання булінгу для його об'єктів в тому, що, якщо цей процес активно чи пасивно підтримується групою, то він стає формою групового остракізму ...» [8, с. 50; 9, с. 202]. При цьому А. Борщевська термін «булінг» стисло пояснює «як прояви насильства, а точніше, цькування, дискримінації» [8, с. 48].

У галузі соціологічних наук суттєві висновки щодо поняття булінгу вивела О. Ожійова (2009), одна з перших дослідників цієї теми, а саме: булінг — довготривале фізичне та психологічне насильство з боку індивіда чи групи, які мають певні переваги перед індивідом, і яке відбувається переважно в організованих колективах з певною особистою метою [10, с. 159—160]. Н. Гордієнко (2018) провела дослідження проблеми насильства в умовах закритих навчально-виховних закладів, констатуючи, що булінг є не тільки психолого-педагогічною, але й соціальною проблемою, яка присутня навіть у європейських країнах, що традиційно вважаються більш благополучними за показниками суспільної

<sup>1</sup> Дослідження було проведено Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва за підтримки Програми розвитку ООН в Україні та за ініціативою Офісу Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини і ГО «Центр інформації про права людини» [1, с. 7].

толерантності і взаєморозуміння, ніж країни пострадянського простору [9, с. 206—208].

У галузі менеджменту Н. Зам'ятіна, Г. Долга (2015) описують мобінг як психологічну агресію на робочому місці і негативне явище управлінського середовища [11]; дослідниці констатують той факт, що для українського суспільства характерна невелика кількість жертв, які звертаються з позовом в суд з цього приводу, бо мобінг часто важко довести, оскільки свідками, як правило, є зацікавлені особи, тобто ті, хто брали участь у цькуванні та актах насильства [11, с. 102—103].

У галузі юридичних наук тему правових аспектів захисту дітей від насильства в освітньому середовищі розкрила Н. Лесько (2017), узагальнюючи терміни «булінг» і «мобінг» феноменом третирування<sup>2</sup> [13, с. 65]. Правові аспекти протидії насильству на роботі (мобінгу) активно розробляють Д. Новіков і О. Лук'янчиков (2019), зазначаючи, що «у КЗпП відсутні положення про обов'язок роботодавця не посягати на честь та гідність працівника. Однак чинне законодавство про працю захищає людину від проявів дискримінації в трудових відносинах» [14, с. 95]. Д. Новіков і О. Лук'янчиков не погоджуються з прирівнюванням мобінгу до цькування, адже, на їх думку, «мобінг є поняттям набагато ширшим та більш близьким до насильства у сфері трудових відносин» [14, с. 96].

З окресленого зрозуміло, що в більшості цих досліджень поняття «остракізм, булінг, мобінг» автори трактують тенденційно, надто деталізуючи, нерідко загально і як взаємозамінні, інколи нагромаджуючи їх іншими змістовними навантаженнями у розлогіх смислах дискримінації. Тому на рівні пізнання цих понять у когнітивному процесі читача виникає хаотичне сприйняття остракізму, булінга і мобінга, при цьому залишається нез'ясованою їх причинна зумовленість в онтологічному вимірі сучасного українського суспільства, в чому і полягає проблема дослідження.

*Мета* статті: з'ясувати співвідношення явищ остракізму і цькування до російської асиміляції в онтологічному вимірі сучасного українського суспільства за напрямками етичних конструктивів толерантності та інтолерантності.

<sup>2</sup> Третирування, від третирувати — виявляти зневагу до когось, поводитися безцеремонно, не рахуватися з кимось [12, с. 248].

*Завдання статті* полягають у тому, щоб:

- по-перше, здійснити аналіз вітчизняних джерел соціо-гуманітарних досліджень за обраними поняттями «остракізм, булінг, мобінг» для їх експлікації в річищі соціальної антропології і вивчення їх проявів в українському суспільстві;

- по-друге, у ретроспективі до українського буття радянських часів проаналізувати прояви остракізму, булінгу, мобінгу та російської асиміляції;

- по-третє, з позиції етнетики розглянути вплив російської асиміляції і російської культурної дифузії на етичні конструкти толерантності, інтолерантності у світоглядній специфіці сучасного українського суспільства;

- по-четверте, у дискурсивному аналізі явищ цькування щодо України розглянути інформаційний вплив московської пропаганди.

**Основна частина.** *Понятійний апарат.* Про «мобінг». Поняття «мобінг» утворене від англійського слова mob — «натоп» — і за своєю суттю означає психологічні утиски та насильства над особистістю, які вчиняє переважно група [2, с. 47]. Першим застосував поняття «мобінг» шведський психолог Heinz Leymann 1984 року в опублікованому ним звіті для визначення різновиду психологічних міжособистісних відносин, що трапляються на робочому місці під час реалізації службових обов'язків та виявляються в недобррозичливому ставленні до працівника з боку його колег або керівників [14, с. 94—95].

Останні десять років у вітчизняній науці дослідницьку роботу стосовно проблеми цькування однієї особи колективом проводила О. Кораблева, застосовуючи термін «мобінг», вчена відзначила, що в українській психології та педагогії немає аналогу, який би так влучно передавав суть цього явища. За часів СРСР проблемами відносин у колективі займалися педагоги і психологи В. Москаленко, М. Робер, Ф. Тильман. Характерним є те, що до 1990 року ця проблема вивчалася відносно поверхово, а після 1990—1992 років взагалі майже не зустрічається літератури, яка б підтверджувала вивчення конкретно цієї проблеми. В Україні періоду до 2005—2006 рр. дослідження щодо мобінгу присутні на рівні журнальних публікацій Г. Гогіташвілі і В. Лапіна (2005), І. Філіппової, О. Матвійчук (2006) [3, с. 120].

Часова тяглість радянського «стадного інстинкту» у вихованні продовжується і нині, бо люди, які тоді були в дитячому чи юнацькому віці, сьогодні виховують своїх онуків і сповідують набуті соціальні цінності і поведінкову стратегію тоталітарної системи, за якою зневажання, психоемоційне, фізичне цькування однієї особи всім колективом — в школах, інститутах, в армії, у місцях позбавлення волі — нормативна практика, а суїцид жертви мобінгу (навіть від тиску власної родини) — не рідкість.

Покоління, що жили за радянських часів, пам'ятають, як з волі «вищих ешелонів комуністичної влади» у всесоюзній програмі радянської школи безапеляційно прищеплювали підростаючій генерації радянських республік комуністичну ідеологію в рамках обов'язкового предмету Російської мови й літератури. І вже від ідеологічного захвату перед «могутньою і великою» російською мовою та культурою представникам молоді важко було ідентифікувати власну національну приналежність, особливо в період повноліття, коли під час процедури отримання паспорту, треба було вписати свою національність у документ посвідчення особи. За спогадами автора цієї статті, прикладів було достатньо, коли молоді громадяни вписували національність саме «росіянин/росіянка», що характерно для тих, хто був вихідцем із сімей, де в змішаних шлюбах з росіянами перебували представники інших національностей, ось як єврейсько-російські, українсько-російські, молдавсько-російські, білорусько-російські тощо, адже відбувалася повна російська асиміляція на приватному і побутовому рівнях.

Гуманістичні цінності у виді дихотомії «колектив сильний позитивний — індивідуальність нікчемна негативна» заклалися вже у радянській шкільній освіті з тим, що колектив — це все (колектив учнівський, трудовий колектив).

Філософ В. Шпак у своїй праці «Україна: від «російського комунізму» — до європейської інтеграції» (2003) так пояснює суть насильства в СРСР — наріжного каменю тоталітарної системи: річ зовсім не в тому жорстокими чи добрими були більшовицькі вожді, суть в тому, що коли індивід підкоряється колективі і панівною стає колективна мораль, така система нещадна до конкретної людини, її індивідуальних здібностей, звичок, нахилів, прагнень, бажань [15, с. 119]. Особливо, коли ця система в силу куль-

турної, інтелектуальної дикості правлячих осіб доводиться до крайнощів — усе життя підпорядковується волі вождя, інтересам держави, колективу — це породжує трагедії, жорстокість, пристосуванство, лицемірство, подвійну мораль [15, с. 119]. Згадаймо віршовані промови, які учні мусили вчити напам'ять, відомого російського поета В. Маяковського:

*«Єди́нца! — Кому она нужна?! ... Партия — рука миллионопа́лая, сжата́я в один гро́мязущий кулак. Єди́нца — вздор, єди́нца — ноль, ...».*

Натомість рими українського поета-шістдесятника В. Симоненка трагічно контрастували з радянською дійсністю, адже в них було неприпустиме тоді утвердження базових прав особистості<sup>3</sup> і цінності окремого людського життя:

*«Ти знаєш, що ти — людина?  
Ти знаєш про це чи ні?  
Усмішка твоя — єдина,  
Мука твоя — єдина,  
Очі твої — одні».*

Але попри радянську минувшину і сьогодення українського суспільства в нових політично-державних реаліях ХХІ ст. ми констатуємо наявний факт, що не минає: низький рівень толерантності і різні види цькування людей людьми.

*Про «булінг».* Слово «булінг» від англійського — *bully* — хуліган; той, хто цькує, завдає муки, залякує. Термін «булінг» з'явився у 1970-х роках завдяки систематичним дослідженням скандинавських вчених (Д. Ольвеус, А. Пікас, Е. Роланд та ін.) прояву серед учнівської молоді регулярної та довготривалої агресії [5, с. 87—88]. Використання терміну «булінг» актуалізувалось у 90-х роках ХХ ст. завдяки британській журналістиці та статті Е. Адамса про булінг на робочому місці, а згодом поширилось і у психологічній, педагогічній літературі для позначення систематичної агресивної поведінки однієї людини щодо іншої з метою заподіяти останній моральну або фізичну шкоду, принизити і в такий спосіб утвердити свою владу [5, с. 87—88].

Український психолог А. Бистров (2019) в рамках концепції Нової української школи дослідив віктимну

<sup>3</sup> Базові права особистості (право на життя, особисту свободу, свободу слова і переконань, свободу пересування, право на таємницю листування, недоторканість особи, доступ до інформації, право на справедливий суд, свобода совісті та релігій тощо) [1, с. 51].

поведінку<sup>4</sup>, коли сам підліток найчастіше несвідомо стає жертвою злочину, конфлікту, нещасного випадку, булінгу [17, с. 18—19]. Соціально-психологічні передумови віктимності підлітків з інтелектуальними порушеннями А. Бистров виявив у ставленні до підлітка батьків та рідних братів/сестер, стиля родинного виховання, яке впливає на формування окремих стереотипів поведінки: залежної, відокремленої, агресивної, тривожної [17, с. 4]; і, що важливо, — «віктимна поведінка залежного та безпомічного типу характеризується підкоренням булерам» [17, с. 5].

Т. Алексеєнко влучно конкретизувала різницю між поняттями булінг і мобінг, спираючись на кількісні показники суб'єктів насилля: мобінг завжди відбувається у групі і виявляється в актах насилля групи над особистістю, натомість булінг учиняє не група, а одна особа, яка з певною метою «тисне» на групу чи її окремих членів [2, с. 46—48].

Власне людське існування натикається на «мобінг» і «булінг» у повсякденному бутті. Згадане загальнонаціональне соціологічне дослідження<sup>5</sup> (з 22 жовтня до 6 листопада 2016 року) по всіх регіонах України виявило проблематику дискримінації у трудових правовідносинах і дискримінацію в школі [1, с. 80—81]. Згодом соціальні психологи Ю. Бойко-Бузиль і Л. Процик наголосили, що в 2019 році в українське законодавство введено поняття булінг (або цькування) та визначено відповідні санкції з факту його встановлення в закладах освіти [5, с. 86]. Цькування як вид насильства стосується не тільки освітнього процесу, а й робочих колективів у різних бізнес компаніях. Разом з тим правники Д. Новіков і О. Лук'янчиков того ж 2019 р. у спільній статті відзначили, що чинне українське законодавство практично не містить дієвих механізмів протидії насильству на роботі (мобінгу) [14, с. 95].

Про «остракізм». Слово «остракізм» грецького походження — означає черепок, на якому у Стародавній Греції (в Афінах) писалося ім'я небажаної особи на таємному голосуванні народних зборів щодо вигнання небезпечних для держави осіб [16, с. 490].

<sup>4</sup> Від лат. *victima* — жертва [16, с. 128].

<sup>5</sup> Загальнонаціональне соціологічне дослідження, проведене Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс» [1, с. 14].

Психолог О. Ставицький (2011) в сучасному українському соціумі виділив остракізм і цькування в якості показників інтолерантності до людей з обмеженими фізичними можливостями, певними фізичними недоліками, що формує гандикапізм — стереотипне сприйняття інвалідів як неповноцінних, наділених негативними якостями [18, с. 231—233].

В. Назаревич (2019) достатньо змістовно пояснює феномен остракізму: «остракізм належить до акту ігнорування й виключення індивідів. Він відрізняється від соціальної ізоляції тим, що зазвичай вимагає ігнорування або відсутності уваги на додаток до відірваності від соціуму ... замість поєднання відчуження зі словесним, фізичним насильством, має на увазі відсутність або незначну увагу до особистості або групи» [19, с. 171]. В. Назаревич (2020) обґрунтовує думку, що у більшості досліджень, присвячених остракізації в освітньому середовищі, використовується термін «залякування», а як такі «булінг» і «мобінг» є проявами остракізму відповідно до функціонального впливу [7, с. 178—183]. Тобто, коли остракізм як соціальне відторгнення має інтолерантну (ксенофобну) та інклюзивну (гандикапну) форми неприйняття індивіда, то відбувається мобінг; коли ж остракізм має бойкотну форму, то відбувається булінг, кіберзалякування [7, с. 183].

Загалом, дослідники (зарубіжні і вітчизняні) сходяться на тому, що явища остракізму, булінгу і мобінгу найбільш властиві освітянському середовищу в навчальних закладах різного типу. Разом з тим усі дослідники зазначають, що досвід пережитого остракізму, булінгу і мобінгу в дитинстві або юнацькому віці в ролі чи то жертви, чи то агресора, чи то свідка призводить до відповідних проєкцій поведінки у наступному дорослому житті.

Однак сучасна причина узагальнення понять «булінг, мобінг» і змішування їх з феноменом «остракізм» у вітчизняній науковій літературі криється у некритичній орієнтації наших науковців на визначення цих понять західними дослідниками, які на початкових стадіях вивчення соціальних явищ цькування, третирування чітко формулювали свої раціональні пояснення. Але потім поняття «булінг і мобінг» в західних дослідженнях продовжили набувати значення більш вузького психолого-педагогічного явища [13, с. 65; 11, с. 99]. Примітно, що на етапі вітчизняних досліджень 2016 року, психолог О. Юрчик,

не вдаючись до вживання західних термінів, у своєму авторефераті відзначила: «в наукових підходах до розуміння шкільного насильства немає україномовного визначення та немає одноставності у розумінні сутності шкільного насильства як соціально-психологічного феномену» [20, с. 5].

Вірогідно, некритична орієнтація вітчизняних науковців на західну термінологію щодо назв явищ насильства свідчить про виправдану довіру до наукових висновків західних дослідників цієї теми, адже вони ввели у науковий обіг терміни «булінг, мобінг». Тому у певних вітчизняних дослідженнях екстрапольовані надто спрощені уявлення, що булінг — це цькування у дитячому і юнацькому віці у навчальному закладі, а мобінг — це цькування у дорослому віці на роботі.

Проте у цьому дослідженні автор (О. К.) чітко дотримується семантики поняття остракізм, не змішуючи його з поняттями булінг і мобінг. Більш уживаним у цій статті є слово цькування (від цькувати), що за Словником української мови означає: 1) напускати собак на кого-небудь; 2) (переносне, розмовне). Переслідувати кого-небудь різними нападами, наклепами і т. ін., знущатися з когось. Підмовляти до ворожих дій, підбурювати проти когось [12, с. 259]. На думку автора, слово цькування в українській мові є узагальнювальним аналогом понять булінг і мобінг.

Автор (О. К.) пристає до позиції Т. Алексеєнко щодо понятійного розмежування слів мобінг і булінг, з огляду на кількісні показники суб'єктів насилля [2, с. 46—48], а також дотримується вихідної концепції за В. Назаревич, що остракізм фактично передує процесу цькування [6], адже характеризується відсутністю уваги і визнання стосовно виключеного індивіда ще на початку процесу цькування [19, с. 158].

В якості ключового тут застосовано поняття «російська асиміляція» у відповідності до базового культурологічного смислу феномену «асиміляція». Згідно з концепцією американського соціолога Дж. Вандер Зандена про односторонню асиміляцію, розглянуто феномен асиміляції за етнічною ознакою російськості, оскільки світоглядно-екзистенційна специфіка українського народу впирається в історичні факти насильницької «російської асиміляції» періоду Московського царства, Російської імперії, більшовицької Росії та СРСР.

Власне, первинне поняття «асиміляція» почало використовуватися наприкінці ХІХ ст., переважно в американській соціальній науці (спочатку синонімічно слову «американізація») [21, с. 39]. Термін «асиміляція», крім іншого, часто використовується у значенні особливої політики домінуючої національної групи щодо етнічних меншин, спрямовану на штучне придушення їх традиційної культури і створення таких соціальних умов, за яких участь меншин в інституційних структурах домінуючої групи обумовлюється прийняттям ними культурних патернів цієї групи [21, с. 39].

Доповнюючи текст щодо впливу історичних подій ХХ ст. і перебігу подій першої третини ХХІ ст. на екзистенцію українського суспільства для опису переживання його трагічної унікальності, автор застосовує поняття «російська культурна дифузія». Первинним тут є (лат. *diffusio* — поширення) соціологічний термін, введений Е. Тайлором, «дифузія культурна» — поширення елементів однієї культури на іншу внаслідок прикордонних контактів, завоювання, еміграції, між них і діяльності засобів масової інформації [16, с. 218; 22].

Тенденція «російськості» у характері асиміляції і культурної дифузії на теренах України не змінилася від періоду СРСР і у трансформованому виді (ось як проросійський курс роботи деяких телеканалів) продовжуються нині в часи державного суверенітету України, будучи інспірована діяльністю політичних партій (чи однієї партії) проросійського характеру. Причина тому — інформаційна політика сучасної РФ, що є прямою спадкоємицею СРСР в юридичному та в ідеологічному вимірах [23], і московське керівництво РФ, яке виробило стратегію «нео-імперії» та поглинання нею України.

На думку автора, етичні конструкти толерантності та інтолерантності в онтологічному вимірі сучасного українського суспільства дотичні до проблеми співвідношення явищ остракізму і цькування з російською асиміляцією.

За Філософським енциклопедичним словником, толерантність (від лат. *tolerantia* — терпимість) — термін, що ним позначають доброзичливе або принаймні стримане ставлення до індивідуальних та групових відмінностей (релігійних, етнічних, культурних, цивілізаційних) [24, с. 642]. Протилежне до толерантності поняття «інтолерантність» у цьому до-

слідженні розглядається як історично зумовлене за національною специфікою з позиції його соціального значення.

Для вирішення проблеми укоріненої світоглядної установки на остракізм і цькування в сучасному українському суспільстві логіка дослідження скерована за напрямом етнетики в річище соціальної антропології.

Етнетики як особлива галузь етичного знання була впроваджена у 90-х роках київськими філософами Інституту філософії НАН України А. Єрмоленко, В. Малаховим на чолі з В. Пазенком; одне з її актуальних на сьогодні значень — модифікація етичної свідомості, підпорядкованої завданням національної самореалізації [25, с. 226—228]. В. Пазенок, розробив концепт етнетики, що формує сучасну комунікативну культуру міжетнічних стосунків, сприяє запобіганню конфліктних ситуацій в інтернаціональній сфері, викриває і спростовує міфи, що живлять шовінізм, ідею меншовартості, ксенофобію [26, с. 207—208]. Аналізуючи детермінізм явищ остракізму і цькування в онтологічному вимірі сучасного українського суспільства, автор (О. К.) вважає за доцільне звернутися до засад етнетики, оскільки, виконуючи пропедевтичну функцію, «етнетики впливає на процеси забезпечення суспільної злагоди, цивілізованого спілкування людей, стабільного поступу суспільства» [26, с. 208].

У львівському осередку соціальної антропології Інституту народознавства НАН України з 2013 р. провадять дослідження з соціальної антропології «як науки, що вивчає людину і середовище її буття в поточному та історичному часі» [27, с. 1257]. Тематика цього дослідження розкривається у дискурсі соціальної антропології, що «визначає прямування до інтерпретативного, критичного і постмодерного бачення культури, формування моделей до розуміння її феноменології» [27, с. 1257].

**Виклад основного матеріалу.** Повертаючись до теми дослідження явищ остракізму і цькування в онтологічному вимірі сучасного українського суспільства, слід привести наступне. О. Корабльова, стосовно причини виникнення мобінгу, зазначала: «Незважаючи на те, що стосунки в сучасних соціальних групах є цивілізованими, ми не можемо говорити про високий моральний рівень пересічного колективу» [4, с. 67]. Тут показовою є відповідь Л. Гриневич (мі-

ністра освіти і науки України періоду 14.04.2016—29.09.2019) стосовно протоколів або стандартів на рівні МОН, як мають діяти педагоги у випадку булінгу: «У нас немає антибулінгових програм, які запроваджені в Європі. Але є документація, яку мають заповнювати педагоги. Втім, жодною документацією ми не вирішимо цю проблему, тому що це питання формування цінностей» [1, с. 81].

Такою цінністю є толерантність як терпимість «до індивідуальних та групових відмінностей» [24, с. 642]. Толерантність в ідеалі має починатися з сім'ї, продовжуватись у розвитку соціально-психологічного становлення індивіда в освітньому середовищі — це особливо важливо для людини, яка тільки починає свій життєвий шлях — і вже далі толерантність має бути дієвою у робочих колективах того чи того середовища (освітньо-наукового, офісного, виробничого). Проте залишається відкритим питання толерантності у реальному житті, в його онтологічному вимірі.

Для сучасного громадянського суспільства України характерний радянський спадок терпимості до насилля від представників державної влади і від «начальників» будь-якої державної системи. В історичному переході економічних та політичних процесів від індустріальної епохи до постіндустріальної радянський спадок терпимості до насилля перекинувся на інформаційне суспільство, на його вже нову державну систему управління і приватну систему господарювання великих і малих підприємств.

Скрутний стан української економіки першої третини ХХІ ст. поглибив соціальну стратифікацію суспільства та ще більше розвинув нетолерантне ставлення людей одне до одного на ґрунті суперництва за статус успішності в системі матеріального виживання. Негативні наслідки цього позначилися у працевлаштуванні на Батьківщині українських громадян, а у випадку неможливості достойного робочого місця — на тимчасовій трудовій еміграції до ближнього чи далекого зарубіжжя, що часто трансформується в остаточну еміграцію із України.

Вітчизняні автори Ю. Богуцький, Н. Корабльова, Г. Чміль у спільній монографії «Нова культурна реальність як соціодинамічний процес людинотворення через ролі» (2013) слушно зазначають: «Толерантність в житті українського суспільства на сучасному етапі та в історичній ретроспективі криється у мен-

тальності української нації, у стереотипах поведінки, толерантності до чужого способу життя, поведінки, звичаїв, почуттів, вірувань, ідей» [28, с. 97].

Проте треба розуміти, що ця толерантність українського суспільства «до чужого» сформувалася такою, бо ми — сучасні громадяни поліетнічного складу з титульною нацією українців — є прямими нащадками жертв катів і самих катів тоталітарної системи, яка була керована комуністичною владою Радянського Союзу.

Слово «комунізм» стало синонімом голодомору, людоїдства, репресій, розстрілів, терору, свавілля, насильства [15, с. 235]. Формування толерантності сучасного українського суспільства безпосередньо стосується історичних подій після Жовтневого перевороту 1917 р. і перемоги більшовизму в Росії, коли в ході російсько-більшовицької війни проти УНР<sup>6</sup>, були знищені спроби до державного суверенітету тієї частини українського народу, яка перед цим була поневолена Російською імперією. Після чого відбулася фатальна більшовицька окупація України і подальше становлення Радянського Союзу в 1922 р. Тут доречно зацитувати В. Шпака: «Соціальною базою більшовизму в дореволюційній Росії був головним чином не робітничий клас, який становив мізерну частку населення, а люмпен<sup>7</sup>, безробітний, каторжник, кримінальний елемент, тобто той, хто не хотів і не вмів працювати, а також недоук, невдаха, злий і ображений на все і на всіх» [15, с. 16—17]. В 20—30-х роках саме представники люмпену отримали «зайнятість» у державних структурах і гілках влади новоутвореного Радянського Союзу. Відомо, що й Сталін за молодості, як активний член Тифліського комітету Російської соціал-демократичної робочої партії, разом зі своїми «партійними товаришами» у 1906—1907 рр. брав участь у жорстоких пограбуваннях банків у Баку і Тифлісі з метою експропріації коштів на потреби партії, а також у викраданні дітей заможних діячів з метою грошового викупу [30, с. 170—198].

Російський більшовицький уряд заселяв українські міста контингентом люмпена з усіх захоплених

Радянським Союзом територій, а найбільше з самої Росії. Це було наслідування випробуваної тактики царів Російської імперії: масового заселення українських міст росіянами [15, с. 29—30]. На прикладі Західної України, кадрова політика ЦК КП(б)У<sup>8</sup> періоду сталінщини в повоєнний час вирішувалася способом переселення мешканців східних областей України та інших республік Радянського Союзу до західного регіону УРСР для зміцнення радянської ідеології [32, с. 6—10]. Як зазначають історики О. Рубльов і Ю. Черненко (1991), у тогочасних західноукраїнських реаліях за індустріалізації міст приїжджа номенклатура вважала себе «керівною й спрямовуючою» силою, а місцеві мешканці займали підпорядковане, другорядне становище [32, с. 11]; і ці ж місцеві мешканці опинялися в ролі об'єктів цькування за звинуваченнями в українському націоналізмі, що особливо трагічно позначилося на долі науково-творчої інтелігенції [32, с. 4—14].

В умовах посилення репресій в СРСР у другій половині 40-х років численна «надіслана» номенклатура й почасти спеціалісти виступали носіями й провідниками русифікації Західної України [32, с. 7]. Втім, «становище української інтелігенції погіршувалося відомим «особливим» ставленням Сталіна до українського народу, про що відверто сказав М.С. Хрущов у своєму виступі на XX з'їзді КПРС. Тому репресії проти діячів української науки й культури були особливо жорстокими, тривалими та систематичними, розпочавшись наприкінці 20-х років — набагато раніше, ніж на решті території СРСР» [32, с. 14].

Разом з тим найбільш змінили етнічний та соціальний склад населення України масові депортації [31]. Примусове переселення українців, також радянських німців і поляків на Сибір, Крайню Північ і Казахстан почалося з 30-х років за рішенням Політбюро ЦК КП(б)У [31]. У травні 1944 р. із Криму виселили 196 тис. кримських татар, а влітку того ж року — 38 тис. болгар, вірмен і греків, які мешкали на півострові [31]. Щодо українців, то головними суб'єктами депортацій були «сім'ї націоналістів»: розкуркулені селяни, частково робітники і службовці [31]. Стосовно Західної України, то депортованими в 1944—52 рр. були члени ОУН-

<sup>6</sup> УНР — Українська Народна Республіка була створена у межах населених українцями колишніх губерній Російської імперії [29].

<sup>7</sup> Люмпен-пролетаріат (від нім. Lumpen — лахміття) — декласовані елементи: жебраки, волоцюги, злодії тощо [16, с. 402].

<sup>8</sup> Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України — керівний орган КП(б)У, що керував усіма сферами суспільного життя [31].



УПА, їхні сім'ї та особи, які підтримували рух Опо-ру, також ті особи, що не були членами колгоспу і колгоспники за невиконання «мінімуму» трудоднів [31]. Кількість депортованих вираховувалась сотнями тисяч<sup>9</sup> [31]. Наслідки депортацій вражають: цілі народи були позбавлені громадянських і людських прав; погіршилося соціально-економічне становище у регіонах, де проводилися депортації; землі депортованих народів заселили представники інших національностей; в окремих регіонах загострилися між-національні відносини [31].

На період «розвинутого соціалізму» в СРСР (70—80-ті рр.) українські землі вже були заселені людьми «чужого» та «іншого» ментального складу. «Чужого» — це контингентом люмпена, найбільше російського, за покликанням комуністичної партії. «Іншого» — це представниками інших народностей, заселених добровільно-примусово із різних країв п'ятнадцяти республік Радянського Союзу, замість численних репресованих і депортованих національно свідомих представників українського народу, соціальна структура якого набула антропологічного урізноманітнення ще за часів Речі Посполитої через ментально-генетичний симбіоз, ось як українські євреї, українські поляки, українські білоруси та ін.

Як зазначав В. Шпак, стосовно історичної оцінки політики «російського комунізму» СРСР, «система диктатури вождів, насильства, примусу створена в радянській імперії, повинна була поступитися для формування нового суспільства» [15, с. 160—161]. Повинна була... і з розпадом СРСР на п'ятнадцять незалежних держав поступилася системі олігархічних відносин у демократичному суспільстві правої держави Україна парламентсько-президентської форми правління. В цій системі нового українського суспільства і надалі залишився активним суттєвий процент населення з успадкованим кримінальним світоглядом більшовицько-комуністичного люмпена. Проте в незалежній державі Україна, у зв'язку з процесами декомунізації, люмпен з російсько-більшовицько-комуністичного переродився на свій, російсько-український люмпен. Перший його вид за-

дійний в усіх галузях економіки держави і в різних її соціальних інститутах, часто займає керівні посади, відрізняється високою здатністю до пристосування за корумпованими зв'язками. Другий вид російсько-українського люмпена є соціальними низами — вкрай збіднілими людьми, хворими на алкоголізм і наркоманію, цей вид більше задіяний у кримінальних хроніках, ніж у соціально-економічному житті держави і, переважно, російськомовний.

Російсько-український люмпен набув риси напущеного патріотизму або ж залишився у своїх природних рамках підтримки російського колоніалізму, в різних його виявах (Російська церква в Україні, політичні партії тощо). Люмпенський кримінальний світоглядній установці властива інтолерантність у боротьбі за виживання в соціумі, за бажані матеріальні ресурси, при цьому остракізм, булінг і мобінг — є основними засобами досягнення вигідного становища в суспільстві. Адже цькування інтелігентних чи шляхетних людей та фізично слабших, соціально незахищених, але неординарних людей було властиво представникам російсько-більшовицько-комуністичного люмпену за принципом колективного цькування заради зрівнялівки і користі.

В посткомуністичному суспільстві України остракізм і цькування проявлялись і нині проявляються передусім на рівні родини люмпену, де завдають психологічних/фізичних травм рідним дітям, а потім вже ці діти з віком переносять набутий досвід остракізму і цькування у свої трудові колективи. Як свідчать дані досліджень в галузі психології і психіатрії, люди, що в свій час не відреагували на насилля над ними, продовжують його транслювати [8, с. 50]. В означеному контексті толерантність потребує усвідомлення того, що ніхто не перебуває «в привілейованих стосунках з істиною й справедливістю» [28, с. 94].

З точки зору етнетики, сучасне українське суспільство толерантне й інтолерантне всередині себе, у міжлюдських стосунках, як і більшість суспільств, приналежних до національних культур інших країн. Але зовнішньо воно переважно толерантне до всього, що є культурально «іншим», іноземним.

Тут варто зупинитися на термінах «толерантність», «інтолерантність». Відмінність їх закладена у смислах і структурі слова. А саме, у словнику іншомовних слів вказано: префікс *in*, *im* (від лат. *in*, *im*) означає заперечення, відсутність чогось або

<sup>9</sup> За даними українського дослідника Й. Надольського, до жовтня 1945 р. на спецпоселенні віддалених районів Красноярського краю перебувало 2 млн. 230 тис. 500 осіб, з них — 20 тис. 800 оунівців [31]. Точна чисельність депортованих українців досі не встановлена [31].

проникнення в щось [16, с. 275]. Стосовно смислу цих термінів, то американський психолог Gordon W. Allport у своїй монографії «Природа упередження» (1971) пояснює, що толерантність як риса характеру означає шанобливе ставлення її носія до людей як таких [33, с. 426—443]. Натомість інтолерантні люди упереджені. Упередженість існує у всіх тих випадках, коли є ірраціональна ненависть до групи людей, злошкідливість яких перебільшується і генералізується [33, с. 426—443]. Українські дослідники Г. Чуйко і Я. Чапак (2020) стверджують, що «трактування толерантності як моральної якості людини передбачає її інтолерантність до того, що порушує/руйнує/зневажає норми моралі; що знаходиться за межею прояву толерантності, як і залежність толерантності від суспільства, в якому живе людина, та народу/нації, до якого належить» [34, с. 35—36].

У діапазоні толерантності й інтолерантності слід взяти до уваги дихотомію станів сучасного українського суспільства — мирного і мілітаризованого. Мирного — це від проголошення Акту державної незалежності України 24 серпня 1991 року до початку Революції Гідності, а мілітаризованого — від Революції Гідності (21 листопада 2013 — лютого 2014) і далі, включно з теперішнім часом: анексії Криму в лютому-березні 2014, початку збройної агресії або ж війни на Донбасі (з квітня 2014), організованої «путінською владою» Російської Федерації проти України.

На цьому реальному історичному фоні подій тепер фрустраційно сприймаються ідейні закиди в політиці на кшталт «в Україні забагато зброї — її треба утилізувати», «українська армія має бути миротворчою», які від 1991 р. до листопада 2013 р. екстраполювались в громадянське суспільство і соціо-культурну сферу України мирного стану.

Ось приклад типових на той час ідейних закидів, відбитих у науковій монографії вітчизняних дослідників (Ю. Богуцького, Н. Корабльової, Г. Чміль) 2013 року: «Підхід до вирішення політичних і суспільних проблем із позицій ненасилля, толерантності припускає впровадження в політику країни таких пріоритетних напрямків і програм, як Україна за рівноправний і критичний діалог, Україна за відмову від ядерної й іншої зброї масового знищення, від будь-яких форм конфронтації і насильства, українська ар-

мія як миротворча армія для зняття осередків напруженості й нестабільності тощо» [28, с. 98—99].

Натомість в червні 2019 р. на сайті інформаційного ресурсу Ukrainian Military Pages опублікований текст Звіту Тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України для проведення розслідування відомостей щодо фактів розкрадання в Збройних Силах України та підриву обороноздатності держави [35]. Обставиною, яка стала підставою для проведення цього розслідування, є тимчасова окупація Російською Федерацією частини території України — Автономної Республіки Крим і міста Севастополь, а також розв'язання воєнної агресії на Сході України [35]. Текст документу свідчить про катастрофічне зниження рівня обороноздатності України за 23 роки її незалежності — від 1991 р. до 2013 р. [35].

Особливо показовим є те, що за часів правління В. Януковича відбулася цілковита остракізація ЗСУ. Це стосується четвертого етапу «реформування та розвитку Збройних Сил України у період з 2010 по 18.02.2014 рік», цей трагічний етап функціонування ЗСУ «характеризується ігноруванням керівництвом держави, а також Міністерства оборони України, командуванням Генерального штабу Збройних Сил України основних положень і засад забезпечення національної безпеки держави, а також вчинення свідомих дій, спрямованих на руйнування та деморалізацію війська» [35]. Однією з основних причин значного зниження рівня обороноздатності України стало безсистемне скорочення ЗСУ, яке відбувалося з одночасним скороченням наявного озброєння [35].

Однак не тільки через остракізацію ЗСУ сталася воєнна агресія РФ проти України на Донбасі та анексія українського Криму. На світоглядну специфіку українського суспільства мирного стану вкрай негативно вплинули соціально-комунікаційні технології Кремля, що були його основною зброєю. За спостереженнями українського дослідника М. Хилька (2014) щодо інформаційних впливів РФ, «у 2000-х роках, із стрімким зростанням світових цін на нафту й газ (основні джерела експорту РФ), Кремль отримав фінансові можливості істотно розширити арсенал засобів «м'якого» впливу на українське суспільство (як і на суспільства інших країн). За державним замовленням і фінансуванням розпочалося масове виробництво російських художніх і мультиплікаційних філь-

мів, телесеріалів, телешоу, які заповнили телефір України та інших пострадянських держав. Більшість із них мають явний або прихований ідеологічний підтекст, поширюючи вигідні для Кремля смислові конструкції, сприяючи формуванню міфів про «руський мир», спільне «отечество» (читаємо тут рос. мовою), протиставляючи їх Заходу, апелюючи до ностальгії за «славним» радянським та імперським минулим, формуючи образ ворога з «бандерівців» і «западенців» [36, с. 86]. Щодо цього вигаданого образу ворога, то він був потрібний владі Кремля для подальшого територіального розділу України на три частини: «пряме включення Півдня і Сходу України до складу РФ, створення маріонеткового уряду на теренах Центральної України та відмежування від Західної як основного «порушника спокою»<sup>10</sup> [23].

Директор Інституту проблем національної безпеки при РНБО України В. Горбулін зазначав, що вже з 2008 року Кремль розпочав пропагандистську підготовку до збройної агресії проти України за напрямками трьох основних цільових аудиторій: західної, української і власне російської [37]. Стосовно західної аудиторії, то це в основному вплив через російську еліту, яка має глибоку інтегрованість у глобальні, насамперед західні, соціальні мережі та інституції [23]. Головним завданням на західному напрямі було доведення штучності української нації і приреченості української держави, яка так і не відбулася [37]. Серед української аудиторії поширювались міфи про правічну єдність з російським народом, про так званій «триєдиний, штучно розділений російський народ» (велико-, мало- і білоруси), переваги приєднання до чи то новітньої Російської імперії, чи то СРСР-2 «під геніальним керівництвом В. Путіна», та водночас доводилася неспроможність українських еліт керувати незалежною державою [37; 23]. Стосовно російської аудиторії, то вона інфікувалася ідеями великодержавного шовінізму, імперства, православного фундаменталізму, неповноцінності інших народів порівняно з «найдуховнішим у світі» російським народом [37].

Історія довела, що президентський апарат В. Януковича (25.02.2010—22.02.2014) для всієї неза-

лежної держави України приготував і практично застосував повну російську культурну дифузію на етичні конструкти толерантності українського суспільства через інформаційний простір всіма наявними засобами — традиційними ЗМІ і новими конвергентними медіа<sup>11</sup>, особливо за допомогою російської поп-музики і кіно про вигаданий героїзм російських військових, міліціонерів і колоритних представників російського кримінального світу. Ці фільми йшли повторно з 2000-х рр. по всіх телеканалах України, а найбільше за правління проросійського президента В. Януковича (відомого кримінальним минулим у своїй біографії).

У підсумку, все українське суспільство, включно з армією (яка миротворча десь по далеких країнах), опинилось абсолютно неготовим до інтолерантних дій сусідньої держави — раптової збройної агресії РФ, владі якої, від часів Московського царства, властива ірраціональна ненависть до всього того, що не хоче входити в орбіту московського впливу і протистоїть російській асиміляції. В цьому аспекті український народ зазнав історичної остракізації і булєрства від Московії упродовж пізнього Середньовіччя до сучасності першої третини ХХІ століття.

Загалом стосовно українського суспільства мирного стану слід відзначити, що гуманітарна політика української влади від серпня 1991 р. до Революції Гідності була такою, що особливо не переймалася контролем і захистом інформаційного простору України від впливів РФ. Як правильно зауважив М. Хилько, вже в 1990-х рр. Росія домінувала в українському інформаційному просторі через російську телевізійну продукцію, радіофір, шоу-бізнес, друковані ЗМІ, книжковий ринок [36, с. 85]. Це була масштабна російська асиміляція з підспудним інформаційним впливом на модифікацію національної світоглядної ідентичності українського суспільства. В результаті, російська культурна дифузія з її героїзацією бандитизму, захопила етично-світоглядні уявлення українського населення, яке поділилося на тих, хто аналізував і відкидав цю «культурну дифузію» і тих, хто нею перейнявся. А вже з 2008 року, за оцінкою В. Горбуліна, Кремль розпочав агресивну пропаганду проти України. Тут спадає на думку теорія за В. Назаревич: коли остракізм має бойкот-

<sup>10</sup> Як вказують В. Горбулін і О. Литвиненко, це розділ України за моделлю, оприлюдненою, швидше за все, російською розвідкою в італійському геополітичному журналі *Limes* [23].

<sup>11</sup> Нові конвергентні медіа — засоби масової комунікації, що поширюються через Інтернет [38, с. 258].

ну форму, то відбувається булінг; коли остракізм має ксенофобну форму, у нашому випадку українофобію, то відбувається мобінг.

У період мирного стану українського суспільства інформаційний остракізм і мобінг України Кремлем були націлені на внутрішньо-російську аудиторію з тим, щоб не визнавати української національної самодостатності, натомість і далі плекати у росіяні стереотипи месіанізму, великодержавної зверхності, російської експансії у світоглядних установах потрібних для підбурювання російського населення воювати проти України.

Вже з кінця лютого і навесні 2014 року, на етапі мілітаризованого стану українського суспільства, легальну українську владу російські ЗМІ подавали не інакше як «хунта» і «самопроголошена київська влада», активна антиукраїнська пропаганда всередині самої Росії формувала уявлення про нібито поділ населення України на «братську» більшість «малоросів» та агресивну меншість «фашистів-западців», яких фінансують країни Заходу [36, с. 87]. Зрештою, на третій рік війни на Донбасі і доконаного факту анексії Криму українська аудиторія спромоглась захиститись від потоку російського інформаційного цькування тим, що у травні 2017 р. тодішній президент П. Порошенко ввів у дію рішення РНБО України «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» проти «Яндекса», mail.ru, російських соцмереж, програмних розробників і телерадіокомпаній, які передбачають їх блокування [39]. Дещо раніше, в листопаді 2016 р., західна аудиторія захистилась від московської пропаганди тим, що Європарламент ухвалив резолюцію про протидію ворожій Євросоюзу пропаганді, яка виходить із Росії [40].

Але цього виявилось замало, українофобія московської влади вийшла на рівень міжнародної політики. На етапі мілітаризованого стану українського суспільства мобінг України Кремлем був і нині є націлений вже не тільки на західну аудиторію, а й на всю міжнародну спільноту, за посередництвом соціальних мереж. Йдеться про залучення всіх бажаючих воювати проти України на стороні сепаратистів, а саме: «від 20 червня 2014 року самопроголошений «прем'єр-міністр» Олександр Бородай заявляє про те, що в «ДНР» «готові прийняти на службу добровольців з усіх без винятку країн Європи, Америки,

Азії та Африки» [41]. Хоча уряди іноземних держав схвалили низку заходів у законодавстві про боротьбу з тероризмом і покаранням за вербування і за участь у збройних угрупованнях на боці терористів [41], найманці їхали воювати проти «українського фашизму», підживлені про-кремлівськими агітаторами, особливо щодо високої платні [42]. Примітно, що чимала частина іноземних найманців є прибічниками комуністичної ідеології [41].

Власне, чому у цьому дослідженні ми звертаємось до понять остракізм/остракізація, мобінг-булінг? Як зазначає В. Назаревич, входження особи до групи завжди було механізмом, що допомагає нам вижити — ось чому ми об'єднані в нації, держави, округи, міста, сім'ї та групи друзів, будучи залежними від кожного з цих угруповань, незважаючи на їхню величину [43, с. 111]. Відповідно, якщо віками відбувався процес остракізації і цькування українського народу через російську асиміляцію і російську культурну дифузю, то підривався етично-вольовий і культурний потенціал нації. Відтак у громадян України (особливо молоді) порушувалося сприйняття цінності власної приналежності до масштабного історичного об'єднання — українського народу через його мову, територію проживання, традиційну культуру, віросповідання і господарювання. Натомість засвоювався комплекс національної меншовартості внаслідок нескінченності процесів віктимізації (економічної, політичної, соціальної) українського народу навіть за часів державної незалежності. Так, ще у 2009 році, періоду мирного стану українського суспільства, В. Горбулін і О. Литвиненко закликали відновити ефективність державної влади з тим, що: «Україна має нарешті вилікувати небезпечний комплекс віктимної поведінки» [23].

Однак у громадянському суспільстві України 2013 року існувала й протилежна позиція щодо наведеної у монографії Ю. Богуцького, Н. Корабльової, Г. Чміль — «підхід до вирішення політичних і суспільних проблем із позицій ненасилля, толерантності...», — яку можна назвати «пасивна толерантність». Протилежна позиція оприлюднена в книзі «Україна: ідентичність у добу глобалізації» (2013) В. Кременя і В. Ткаченка. Автори вважають, що у теперішньому суспільному дискурсі стосовно соціологічної безпеки найпильнішої уваги вимагає аналіз та узагальнення процесів у світі, які актуалізують

проблему толерантності [44, с. 362]. Посилаючись на матеріали 47 міжнародної конференції з безпеки в Мюнхені, яка відбулася 4—6 лютого 2011 р., вони підбили підсумки з виступу прем'єр-міністра Великобританії Девіда Кемерона: «Отже, у поняття толерантності було внесено суттєву корективу: вона вже не сприймається як імператив — безумовний принцип поведінки. Пасивна толерантність стала трактуватися як всепрощення, яке неминуче веде до вседозволеності, а тому основне гасло лібералізму — свобода — повинно чітко фіксувати межу, коли йдеться про свободу інших у відстоюванні своїх прав на установлені способи життя. Характер відстоювання своїх прав теж став трактуватися з новими акцентами — як «лібералізм з м'язами» [44, с. 363]. Ці підсумки цілком суголосні нинішньому мілітаризованому стану українського суспільства, що в переважній більшості разом з чинною владою Києва протистоїть інтолерантній інформаційній політиці РФ, а значить новим загрозам воєнної експансії Росії.

В. Кремень і В. Ткаченко слушно зазначають, що для сприйняття соціумом обов'язковості толерантності як двостороннього процесу взаємин «більшості» й «меншин», потрібно формування громадянської (політичної) нації встановленням соціальної солідарності, територіальної цілісності і єдності суспільства, адже «формування громадянської нації є тривалим процесом, який потребує уважного ставлення до своєрідності усіх суцільних в Україні етносів, консолідована синергетична взаємодія яких і складає увесь український народ» [44, с. 400—403].

Формування громадянської (політичної) нації набуває актуалізації в онтологічному вимірі сучасного українського суспільства через наявний факт «п'ятої колони». Як зазначають М. Шапталенко, О. Грінченко, О. Кутовий (2016) стосовно напрямів імперських експансій РФ на теренах України, особливо з 2013 року, Росія займається тим, що у своїй Воєнній доктрині 2014 року відносно ВД РФ 2010 року схарактеризувала як (рос. мовою): «комплексное применение военной силы, политических, экономических, информационных и иных мер невоенного характера, реализуемых с широким использованием протестного потенциала населения и сил специальных операций» [45, с. 71]. Те, що в нас називають «п'ята колони» — це, за положенням ВД РФ 2014 р., громадські рухи і політичні сили, фінансовані і керовані

ззовні, що вже було застосовано як інструмент для корекції суспільної думки в Криму та на Донбасі в 2014 році [45, с. 73].

**Висновки.** Отже, здійснено аналіз вітчизняних джерел соціо-гуманітарних досліджень за обраними поняттями «остракізм, булінг, мобінг» для їх експлікації в річищі соціальної антропології і вивчення їх проявів в українському суспільстві. Доведено, що поняття остракізм семантично не слід сплутувати з англійськими поняттями булінг і мобінг, яким в українській мові є узагальнювальний аналог — слово цькування, до того ж «булінг» і «мобінг» мають понятійне розмежування відносно кількісних показників суб'єктів насилля, а як такий феномен остракізму характеризується відсутністю уваги і визнання стосовно виключеного індивіда ще на початку процесу цькування.

Прояви остракізму, булінгу, мобінгу та функціонування російської асиміляції виразно простежуються в українському бутті радянських часів. У всесоюзній програмі радянської освіти, за комуністичною ідеологією, закладалось шанування колективної моралі, натомість нівелювалась людська індивідуальність, порушувалися базові права особистості, а, відтак, у нормативній практиці застосовувався мобінг — цькування колективом «невідповідної» особи, приналежної до колективу, а також булінг — цькування лідером, що має переваги в силі і владі, окремої особи, при цьому колектив грав роль спостерігача.

У ретроспекції до українського буття радянських часів російська асиміляція відбувалась за стратегією остракізації і фізичного цькування українського народу в складі СРСР, способом насильницького призвичаювання українців до статусів «меншості» і «меншовартості» на рідній землі. При цьому у колективній свідомості багатонаціонального Радянського Союзу просувалась інтолерантна ідея виняткової національної величі російської мови і культури.

Насильницька російська асиміляція України сучасною Росією почалася задовго до радянського періоду в історії, ще за російських царів. Але після російсько-більшовицької війни проти УНР, перемога російського комунізму була для українського народу найбільш важкою стадією агресивної русифікації і національного поглинання України Росією, з репресіями і депортаціями, винищення українського селянства, інтелігенції, військових ОУН-УПА у радянських конц-

таборах. Натомість українські землі були заселені представниками інших народностей із різних країв СРСР, часто ще й «чужого» ментального складу, ось як у випадках більшовицького люмпену, або партійних представників російського комунізму.

З позиції етнетики, світоглядній специфіці сучасного українського суспільства властива інтолерантність, спричинена російською асиміляцією радянського періоду — тут дається в знаки спадок кримінального світогляду російсько-більшовицько-комуністичного люмпену, який внаслідок процесів декомунізації переродився на російсько-український люмпен, що набув риси напускного патріотизму або ж залишився у своїх природних рамках підтримки російського колоніалізму. Російсько-український люмпен існує у двох соціальних видах з однаковою інтолерантною світоглядною установкою на остракізм і цькування.

Специфіка українського суспільства періоду Незалежності полягає у дихотомії його станів — мирного і милітаризованого. Вплив російської культурної дифузії на етичний конструкт толерантності українського суспільства саме мирного стану полягав у масштабній деформації національної свідомості українського народу московською владою через інформаційний простір, сукупно з прищеплюванням «пасивної толерантності» щодо соціологічної і державної безпеки. В результаті українське громадянське суспільство, включно з армією, опинилось в ситуації неготовності до воєнної експансії і збройної агресії РФ.

За милітаризованого стану українського суспільства путінська влада РФ дотримувалась і нині дотримується тактики пропаганди імперських наративів, що набули обертів інформаційного цькування України. А саме: поширення ідей великодержавного російського шовінізму представлено як норму, але для світової громадськості, як і внутрішньо-російської, український патріотизм і боротьбу за суверенітет і соборність України московська пропаганда позиціонує як «фашизм».

Ідеологічно просунута українофобія та агресивна пропагандистська тактика РФ проти України дорівнює інформаційному булінгу і мобінгу. Стосовно інформаційного булінгу мета очевидна — створити передумови віктимності всього українського народу для формування антропологічного типу соціально-психологічно залежного та безпомічного у підкорен-

ні булеру — путінській владі РФ. Стосовно інформаційного мобінгу мета влади Кремля — підкріпити комплекс великодержавного шовінізму у нинішньому російському громадянському суспільстві і закріпити для нового покоління росіян вже створені культурні патерни «нео-імперії», а також для того, щоб російські солдати та іноземні найманці були вмотивовані воювати проти України.

Отож, остракізм і явища цькування в онтологічному вимірі сучасного українського суспільства співвідносяться з російською асиміляцією, до неї дотичні толерантність та інтолерантність в українському бутті. Втім, одними лишень закликами до толерантності ми не вирішимо існуючу проблему остракізму, булінгу і мобінгу. Тут потрібно розвивати правову культуру, прищеплювати людям розуміння невідвортної відповідальності за вчинені акти цькування на законодавчому рівні, формувати громадянську (політичну) націю шляхом патріотичного виховання з шануванням історично-культурної спадщини українського народу.

#### Список скорочень

ВД РФ — Воєнна доктрина Російської Федерації

РНБО — Рада національної безпеки і оборони України

1. Бекешкіна І., Печончик Т., Яворський В. Що українці знають і думають про права людини: загальнонаціональне дослідження. Під заг. ред. Т. Печончик. Київ. 2017. 308 с. URL: <http://osvita.khpg.org/files/docs/1504784497.pdf> (дата звернення: 11.05.20).
2. Алексеєнко Тетяна. Явища мобінгу й булінгу у взаєминах особистості та колективу. *Управління освітою*. 2019. № 4. С. 46—53.
3. Корабльова Олена. Вплив мобінгу на формування та соціалізацію особистості. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2010. № 4. С. 120—124.
4. Корабльова О.О. Причини виникнення мобінгу як соціально-педагогічної проблеми школярів підліткового віку. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2011. № 4. С. 66—69.
5. Бойко-Бузиль Ю.Ю., Процик Л.С. Особливості прояву дитячого та учительського булінгу в шкільному середовищі. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2020. № 1. С. 86—94.
6. Назаревич Вікторія. Остракізм як передумова булінгу. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 6. Т. 1. С. 70—77.

7. Назаревич Вікторія. Функції остракізму в освітньому середовищі. *Психологія: реальність і перспективи: збірник наукових праць РДГУ*. 2020. Вип. 14. С. 177—186.
8. Борщевська А.В. Булінг у школах як чинник психічного нездоров'я. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету*. 2014. № 6. С. 48—52.
9. Гордієнко Наталія. Проблема булінгу в учнівських колективах інтернатних навчальних закладів: соціологічний аспект. *Evropský politický a právní diskurz*. 2018. № 5 (1). С. 201—209.
10. Ожійова О.М. Булінг. Шкільний булінг: поняття та основні форми. *Вчені записки Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія»*. 2009. Т. 15. С. 158—163.
11. Замятіна Н.В., Долга Г.В. Теоретичні аспекти явища мобінгу у трудових колективах. *Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту*. 2015. № 3. С. 98—106.
12. *Словник української мови: у 11 т. Третірувати*. Редактори тому А. Бурячок, Г. Гнатюк. 1979. Т. 10. С. 248; *Цькувати*. Редактор тому С. Головащук. 1980. Т. 11. С. 259. Київ: Наукова думка.
13. Лесько Наталія. Захист дітей від насильства в освітньому середовищі України. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2017. № 5 (27). С. 65—68.
14. Новіков Д.О., Лук'янчиков О.М. Правові аспекти протидії насильству на роботі (мобінгу). *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 2. С. 94—97.
15. Шпак Володимир. *Україна: від «російського комунізму» — до європейської інтеграції*. Видання друге, доповнене. Черкаси: Брама. 2003. 280 с.
16. *Словник інішомовних слів*. За редакцією О.С. Мельничука. Київ: Головна редакція УРЕ, 1974. 775 с.
17. Бистров А.Є. *Особливості віктимної поведінки розумово відсталих підлітків: дисертація на здобуття наук. ступеня к. психолог. наук: 19.00.08*. Національний педагогічний ун-т ім. М. Драгоманова. Київ, 2019. 227 с.
18. Ставицький О.О. Інтолерантність як основний прояв гандикапізму. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Психологія і педагогіка. 2011. Вип. 18. С. 230—239.
19. Назаревич Вікторія. Явище остракізму в системі трансцендетальних понять життєвої форми. *Психологічні перспективи*. 2019. Вип. 34. С. 155—174.
20. Юрчик О.М. *Психологічна профілактика шкільного насильства в початкових класах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психолог. наук: 19.00.07*. Острог, 2016. 22 с.
21. Николаев В.Г. Ассимиляція. *Культурологія. XX век. Энциклопедия*. Гл. ред. С.Я. Левит. СПб.: Университетская книга; Алетейя, 1998. Т. 1. С. 39—40.
22. Dyfuzja kulturova. URL: <https://encyklopedia.interia.pl/nauki-spoeczne-humanistyka/news-dyfuzja-kulturowa,nId,2017695> (дата звернення: 23.07.2020).
23. Горбулін В.П., Литвиненко О.В. Великий сусід визначився. *Що Україні робити далі? Дзеркало тижня*. 2009. № 35 (763) 19—25 вересня. С. 5.
24. Лісовий Василь. Толерантність. *Філософський енциклопедичний словник*. Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди. Київ: Абрис. 2002. С. 642.
25. Єрмоленко А., Малахов В., Пазенок В. Етноетика — народження нового напрямку? *Філософська і соціологічна думка*. 1995. № 11—12. С. 225—229.
26. Пазенок Віктор. Етноетика. *Філософський енциклопедичний словник*. Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди. Київ: Абрис. 2002. С. 207—208.
27. Маєрчик М., Марков І., Одинець С. У пошуках соціальної антропології в Україні. *Народознавчі зошити*. 2015. № 6 (126). С. 1257—1261.
28. Богуцький Ю., Корабльова Н., Чміль Г. *Нова культурна реальність як соціодинамічний процес людинотворення через ролі*. Київ: Інститут культурології НАМ України, 2013. 272 с.
29. Бірчак В., Рябенко С. Дві агресії і ще одна. Як Москва «гібридно» воювала з Україною. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/02/23/153726/> (дата звернення: 05.07.2020).
30. Montefiore Simon Sebag. *Young Stalin*. London: Weidenfeld & Nicolson, 2007. 397 p.
31. Депортації. *Музей «Територія терору»*: веб-сайт. URL: <http://www.territoryterror.org.ua/uk/history/1945-1953/deportations/> (дата звернення: 26.07.2020).
32. Рубльов О.С., Черненко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті — 40-ві роки ХХ ст.). (Закінчення). *Український історичний журнал*. 1991. № 7. С. 3—15.
33. Allport Gordon W. *Die Natur des Vorurteils*. Hrsg. und komm. von Carl Friedrich Graumann. Köln: Kiepenheuer und Witsch, 1971.
34. Чуйко Г.В., Чаплак Я.В. Толерантність у житті людини і суспільства. *Психологічний часопис*. 2020. Вип. 6. № 2. С. 29—42.
35. Розкрадання в ЗСУ у 2004—2017 рр. — звіт слідчої комісії. Ч. 1. URL: <https://www.ukrmilitary.com/2019/06/rozkradannya-zvit-1.html> (дата звернення: 08.07.2020).
36. Хилько Максим. Масово- та соціально-комунікаційні технології в реалізації цілей зовнішньої політики Російської Федерації у ХХІ ст. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського*. 2014. Вип. 39. С. 84—93.
37. «Крим. Війна: передумови російської агресії». Директор національного інституту стратегічних досліджень, академік НАН України Володимир Горбулін презентував аналітичні матеріали. URL: <https://www.tbmo.gov.ua/ua/Diialnist/2399.html> (дата звернення: 15.07.2020).
38. Мудрак Лариса. Конвергентні медіа як наукова категорія та суб'єкт інформаційного простору. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2013. № 2. С. 256—267.

39. Порошенко ввів у дію санкції проти «Яндекса», mail.ru, російських содмереж, програмних розробників і телерадіокомпаній. ГО «Детектор медіа»: веб-сайт. URL: <https://detector.media/infospace/article/125989/2017-05-16-poroshenko-vviv-u-diyu-sanktsii-proti-yandeksa-mailru-rosiiskikh-sotsmerezh-programnikh-rozrobnikiv-i-teleradiokompanii-dopovнено/> (дата звернення: 23.07.2020).
40. Європарламент прийняв резолюцію про протидію російській пропаганді. URL: [https://news.dt.ua/WORLD/uevroparlament-priynuav-rezolyuciyu-pro-protidiyu-rosiyskiy-propagandi-225409\\_.html](https://news.dt.ua/WORLD/uevroparlament-priynuav-rezolyuciyu-pro-protidiyu-rosiyskiy-propagandi-225409_.html) (дата звернення: 22.07.2020).
41. Снегірьов Дмитро. Громадяни Італії, які їхали на Донбас вбивати українців. Список публікується вперше. URL: <https://glavcom.ua/country/incidents/gromadyani-italiji-yaki-jihali-na-donbas-vbivati-ukrajinciv-spisok-publikujetsya-vpershe-694580.html> (дата звернення: 24.07.2020).
42. Стельмах А., Холодов П. Сербські найманці на Донбасі: як Росія вербує сербів у ряди бойовиків. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28809252.html> (дата звернення: 29.07.2020).
43. Назаревич Вікторія. Визначення остракізму в системі наукових понять. *Humanitarium*. 2019. Т. 42. № 1. С. 110—119.
44. Кремень Василь. Україна: ідентичність у добу глобалізації (начерки метадисциплінарного дослідження). В. Кремень, В. Ткаченко. Видання друге, доповнене. Київ: Знання України, 2013. 471 с.
45. Шапталенко М.І., Гріненко О.І., Кутювий О.П. Воєнна доктрина Російської Федерації: основні напрями імперських експансій, що несуть загрози світу. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України ім. Івана Черняховського*. 2016. № 3. С. 70—74.
- Bojko-Buzyl', Yu.Yu., & Protsyk, L.S. (2020). Peculiarities of children's and teacher's bullying in the school environment. *Scientific Bulletin of Kherson State University*, 1, 86—94 [in Ukrainian].
- Nazarevych, Viktoriia. (2019). Ostracism as a prerequisite of bullying. *The theory and practice of modern psychology*, 6, 70—77 [in Ukrainian].
- Nazarevych, Viktoriia. (2020). Functions of ostracism in the education system. *Psychology: Reality & Prospects: Collection of scientific works of Rivne State University of Humanities* (Issue 14, pp. 177—186) [in Ukrainian].
- Borschevs'ka, A.V. (2014). Bullying in schools as a factor of mental ill health. *Scientific Bulletin of the International Humanities University*, 6, 48—52 [in Ukrainian].
- Hordiienko, Nataliia. (2018). The problem of bullying among the pupils of boarding schools: sociological aspect. *European political and law discourse* (Vol. 5, issue 1, pp. 201—209) [in Ukrainian].
- Ozhyjova, O.M. (2009). Bullying. School bullying: concepts and basic forms. *Research Bulletin of Kharkiv University of Humanities «People's Ukrainian Academy»* (Vol. 15, pp. 158—163) [in Ukrainian].
- Zamiatina, N.V., & Dolha, H.V. (2015). The theoretical aspects of the phenomenon mobbing in the workplace. *Bulletin of Chernivtsi Trade and Economics Institute*, 3, 98—106 [in Ukrainian].
- Buriachok, A. & Hnatiuk, H. (Eds.). (1979). *Dictionary of the Ukrainian language: in 11 volumes*. Tretyruvaty (Vol. 10, p. 248); Holovaschuk, S. (Ed.). (1980). *Ts'kuvaty* (Vol. 11, p. 259). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Les'ko, Nataliia. (2017). Protection of children from violence in the educational environment of Ukraine. *National Law Journal: Theory and Practice*, 5 (27), 65—68 [in Ukrainian].
- Novikov, D.O., & Luk'ianchyk, O.M. (2019). Legal aspects of counteracting violence at work (mobbing). *Comparative and analytical law*, 2, 94—97 [in Ukrainian].
- Shpak, Volodymyr. (2003). *Ukraine: from «Russian communism» to European integration*. (2th ed.). Cherkasy: Bra-ma [in Ukrainian].
- Mel'nychuk, O.S. (Ed.). (1974). *Dictionary of foreign words*. Kyiv: Holovna redaktsiia URE [in Ukrainian].
- Bystrov, A.Ye. (2019). *Peculiarities of Victimal Behaviour of Mentally Retarded Adolescents*. (PhD Dissertation). National Pedagogical Dragomanov University [in Ukrainian].
- Stavyts'kyj, O.O. (2011). Intolerance as the main manifestation of handicapping. *Scientific Notes of Ostroh Academy National University: Psychology & Pedagogy Series* (Issue 18, pp. 230—239) [in Ukrainian].
- Nazarevych, Viktoriia. (2019). The Phenomenon of Ostracism in the System of Transcendental Concepts of Life Form. *Psychological Prospects Journal* (Issue 34, pp. 155—174) [in Ukrainian].
- Yurchyk, O.M. (2016). *Psychological violence prevention in elementary school*. Candidate's thesis of Psychological Sci-

## REFERENCES

- Bekeshkina, I., Pechonchuk, T. (Ed.), & Yavorsky, V. (2017). What Ukrainians know and think about human rights: nationwide study. Retrieved from: <http://osvita.khpg.org/files/docs/1504784497.pdf> (Last accessed: 11.05.20) [in Ukrainian].
- Aliexsieienko, Tetiana. (2019). Phenomena of mobbing and bullying in relations between the individual and the collective. *Upravlinnia osvitoiu*, 4, 46—53 [in Ukrainian].
- Korabl'ova, Olena. (2010). The impact of mobbing on the formation and socialization of personality. *Collection of scientific works of the Khmelnytsky Institute of Social Technologies of the University «Ukraine»*, 4, 120—124 [in Ukrainian].
- Korabl'ova, O.O. (2011). Causes of mobbing as a socio-pedagogical problem of adolescent schoolchildren. *Collection of scientific works of the Khmelnytsky Institute of Social Technologies of the University «Ukraine»*, 4, 66—69 [in Ukrainian].



- ences with a specialization in Educational and Developmental Psychology. Ostroh [in Ukrainian].
- Nikolaev, V.G., & Levit, S.Ja. (Ed.). (1998). Assimilation. *Culturology. The 20<sup>th</sup> century. Encyclopedia* (Vol. 1, pp. 39—40). SPb: University book; Aleteya [in Russian].
- Cultural diffusion. Retrieved from: <https://encyklopedia.inetria.pl/nauki-spoleczne-humanistyka/news-dyfuzja-kulturowa,nId,2017695> (Last accessed: 23.07.2020) [in Polish].
- Horbulin, V.P., & Lytvynenko, O.V. (2009, 19—25 september). The big neighbor decided. What should Ukraine do next? *Dzerkalo tyzhnia*, 35 (763), 5 [in Ukrainian].
- Lisovyj, Vasyl'. (2002). Tolerance. *Philosophical encyclopedic dictionary* (P. 642). The H. Skovoroda Institute of Philosophy. Kyiv: Abrys [in Ukrainian].
- Yermolenko, A., Malakhov, V., & Pazenok, V. (1995). Ethnoethics — is the birth of a new direction? *Philosophical and sociological thought*, 11—12, 225—229 [in Ukrainian].
- Pazenok, Viktor. (2002). Ethnoethics. *Philosophical encyclopedic dictionary* (Pp. 207—208). The H. Skovoroda Institute of Philosophy. Kyiv: Abrys [in Ukrainian].
- Maiierchuk, M., Markov, I., & Odynets', S. (2015). In search of social anthropology in Ukraine. *The Ethnology Notebooks*, 6 (126), 1257—1261 [in Ukrainian].
- Bohuts'kyj, Yu., Korabl'ova, N., & Chmil', H. (2013). New cultural reality as sociodynamic process of human creation through roles. Kyiv: Institute of Cultural Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
- Birchak, V., & Riabenko, S. Two aggressions and another. How Moscow «hybridly» fought with Ukraine. Retrieved from: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/02/23/153726/> (Last accessed: 05.07.2020) [in Ukrainian].
- Montefiore, Simon Sebag. (2007). *Young Stalin*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Deportations. *The museum «Territory of Terror»*. Retrieved from: <http://www.territoryterror.org.ua/uk/history/1945-1953/deportations/> (Last accessed: 26.07.2020) [in Ukrainian].
- Rubl'ov, O.S., & Chernenko, Yu.A. (1991). Stalinism and the fate of the Western Ukrainian intelligentsia (1920s—1940s of 20<sup>th</sup> century). (End). *Ukrainian Historical Journal*, 7, 3—15 [in Ukrainian].
- Allport, Gordon W., Graumann, Carl F. (Ed.). (1971). *The Nature of Prejudice*. Cologne: Kiepenheuer & Witsch [in German].
- Chujko, H.V., & Chaplak, Ya.V. (2020). Tolerance in the life of an individual and society. *Psychological journal* (Vol. 6, issue 2, pp. 29—42) [in Ukrainian].
- Theft in the Armed Forces of Ukraine in the 2004—2017 — Report of the commission of inquiry part 1. Retrieved from: <https://www.ukrmilitary.com/2019/06/rozkradannyya-zvit-1.html> (Last accessed: 08.07.2020) [in Ukrainian].
- Khyl'ko, Maksym. (2014). Mass and social communication technologies in achieving the goals of Russian Foreign Policy in the 21<sup>st</sup> Century. *Academic Papers of Vernadsky National Library of Ukraine* (Issue 39, pp. 84—93) [in Ukrainian].
- «Crimea. War: the preconditions of Russian aggression». Volodymyr Horbulin, Director of the National Institute for Strategic Studies, Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, presented analytical materials. Retrieved from: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Dialnist/2399.html> (Last accessed: 15.07.2020) [in Ukrainian].
- Mudrak, Larysa. (2013). Converged media as a scientific category and a subject of information space. *Bulletin of the National Academy of Public Administration under the President of Ukraine*, 2, 256—267 [in Ukrainian].
- Poroshenko imposed sanctions against Yandex, mail.ru, Russian social networks, against software developers and broadcasters. Retrieved from: <https://detector.media/infospace/article/125989/2017-05-16-poroshenko-vviv-u-diyu-sanktsii-proti-yandeksa-mailru-rosiiskikh-sotsmerezh-programnikh-rozrobnykiv-i-teleradiokompanii-dopovнено/> (Last accessed: 23.07.2020) [in Ukrainian].
- The European Parliament adopted a resolution on countering Russian propaganda. Retrieved from: [https://news.dt.ua/WORLD/yevroparlament-priynyav-rezolyuciyu-pro-protidiyu-rosiyskiy-propagandi-225409\\_.html](https://news.dt.ua/WORLD/yevroparlament-priynyav-rezolyuciyu-pro-protidiyu-rosiyskiy-propagandi-225409_.html) (Last accessed: 22.07.2020) [in Ukrainian].
- Sniehyr'ov, Dmytro. Citizens of Italy, who went to Donbas to kill Ukrainians. The list is published for the first time. Retrieved from: <https://glavcom.ua/country/incidents/gromadyani-italiji-yaki-jihali-na-donbas-vbivati-ukrajinciv-spisok-publikujetsya-vpershe-694580.html> (Last accessed: 24.07.2020) [in Ukrainian].
- Stel'makh, A., & Kholodov, P. Serbian mercenaries in Donbas: how Russia is recruiting Serbs into the ranks of militants. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/28809252.html> (Last accessed: 29.07.2020) [in Ukrainian].
- Nazarevych, Viktoriia. (2019). Definition of ostracism in the system of scientific concepts. *Humanitarium* (Vol. 42, issue 1, pp. 110—119) [in Ukrainian].
- Kremen', Vasyl', & Tkachenko V. (2<sup>th</sup> ed.). (2013). *Ukraine: identity in the era of globalization (sketches of metadisciplinary research)*. Kyiv: Society «Znannia» of Ukraine [in Ukrainian].
- Shaptalenko, M.I., Hrinenko, O.I., & Kutovyj, O.P. (2016). Military Doctrine of Russian Federation: basic directions of imperial expansions, which carry threat to the world. *Collection of scientific works of the Center for Military and Strategic Studies*, 3, 70—74 [in Ukrainian].